

**Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті
(сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау)***

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі терминологиялық қорының негізін құрайтын 2014 жылғы 30 томдық терминологиялық сөздіктер топтамасының қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқаларында қамтылған терминдердің сандық көрсеткішінің дәлме-дәл сәйкес келмейтіндігі анықталды және оған әсер ететін факторлар көрсетілді.

Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуетін оның сапалық көрсеткіші тұрғысынан анықтау үшін сөздіктер топтамасының қазақша-орысша бөлігіндегі қазақ тіліндегі бағандағы терминдердің құрамы, атап айтқанда: а) қазақ тіліндегі; ә) орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген; б) орыс тілінен енген; д) гибрид терминдердің саны анықталды.

Қазақ тілінің терминологиялық қорын құрайтын терминдер төмендегіше топтастырылды: орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; кейбір еуропа тілдерінен орыс тілі арқылы еніп, орыс және қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тіліне түркі тілдерінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тіліне еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай және қазақ тіліндегі баламасы (баламалары) қолданылған терминдер; орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай және қазақ тіліндегі баламалары қолданылған терминдер.

Түйін сөздер: термин, терминология, сандық және сапалық көрсеткіш, заңдылық, лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар

DOI: [10.32523/2616-7174-2021-136-3-50-62](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-50-62)

Кіріспе

Қазақ терминологиясы бойынша ғылыми еңбектерді шартты түрде былайша топтастырылды:

1. Жалпы терминология мәселелеріне (қалыптасуы, дамуы, жіктелуі, терминдерді қабылдау қағидаттары, ерекшеліктері) арналған негізгі ғылыми еңбектер (А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлы, Н. Төреқұлұлы, Қ.Жұбанов, М.Б. Балақаев, С. Баишев, Ә. Ермеков, Ә. Қайдаров, Ө. Айтбаев, Р. Сыздықова, Ш. Біләлов, С. Ақаев, Ш. Құрманбайұлы, А. Алдашева; А. Шәріпбаев және т.б.).

2. Терминологияның лингвистикалық мәселелеріне (терминжасам, терминдену, терминдердің семантикасы) арналған зерттеулер (Р.А. Урекенова, Ш. Құрманбайұлы, И. Мұратбаева, Қ. Айсұлтанова, А. Төрениязова, Е. Әбдірәсілов, Б. Момынова, С. Исақова және т.б.).

3. Қазақ тілі терминологиясын басқа тілдердің материалдармен салыстырмалы, салғастырмалы түрдегі зерттеулер (М. Иманбаев, Е. Рамазанов, С.С. Жансеитова, Р. Баймұхамедова, Г.К. Исмаилова, К. Молдабеков, Қ. Қожағұлова және т.б.).

4. Салалық терминология мәселелеріне (терминологияның түрлері, әртүрлі ғылым салалысының терминдері) арналған еңбектер (Г.К. Конкашбаев, М.М. Нугуманов, Ш.С. Сарыбаев, С.А. Аманжолов, А. Тажмуратов; Ш.Б. Байтикова, М.Р. Насырова, Ж.М. Молдажаров, Е.А. Молдатаев, Ш. Джанабиллов Ш., С. Кәрібаева, К.Г. Аяпбергенова, К.Т. Оспанова, Ө. Айтбаев Ө.,

Ш. Құрманбайұлы Ш. (Күркебаев Ш.), Г. Жұмашева, С.Қ. Әлісжанов, Б. Ақшалаова Б., А. Исанова А., Г.Е. Омарова, Ж. Бейсенова, Е.Г. Дәулетов, Ә. Нұржанова Ә., С. Исақова, С.Е. Сәрсенова, А.Т. Қоңырова А.Т., М.М. Нурғалиева, К.А. Ашинова К.А. және т.б.).

5. Терминологияға қатысты ғалымдардың еңбектеріне және жекелеген шығармаларға қатысты зерттеулер (М. Серғалиев, Ә. Айтбаев Ә., Б. Қалиұлы, М. Мирон, Қ. Қабатаева, Г.Ш. Ерназарова, Ә.Ә. Әбдірахман Ә.Ә. және т.б.).

6. Терминологиялық білім беруге қатысты (диссертациялар, оқулықтар, оқу құралдары, ғылыми-әдістемелік құрал) зерттеулер (Т. Мусакулов, М.М. Нугуманов, С. Елубаев, С. Әлісжанов, Ш. Құрманбайұлы және т.б.).

7. Терминография мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер (Б. Қалиев, Е. Әбдірәсілов, С. Құлманов).

Зерттеудің мақсаты

Қазақ терминологиясында қазіргі қолданыстағы терминдердің қаншасы қазақтың төл сөзі, қаншасы шет тілдерінен орыс тілі арқылы қабылданған бірліктер, қаншасы қазақ тілінің заңдылықтарына бейімделіп алынған терминдер деген мәселені статистикалық зерттеу нәтижесінде қарастыру.

Зерттеудің міндеттері:

- сөздіктер топтамасының қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқаларында қамтылған терминдердің сандық көрсеткішін анықтау;
- сөздіктер топтамасының қазақша-орысша бөлігіндегі қазақ тіліндегі бағандағы терминдердің құрамын анықтау: а) қазақ тіліндегі; ә) орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген; б) орыс тілінен енген; д) гибрид терминдер;
- қазақ тілінің терминологиялық қорын құрайтын терминдерді сапалық жағынан топтастыру.

Зерттеудің әдіс-тәсілдері

Сандық статистикалық тәсіл, сипаттау әдісі, жүйелеу әдісі, лексика-семантикалық, дифференциация әдісі, лингвостатистикалық және құрылымдық талдау әдістері, салыстырмалы-салыстырмалы әдіс.

Зерттеуді талқылау

Қазақ тіл білімінде терминдерді қабылдау бойынша Е. Омарұлы 6 [1], қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынұлы 4 [2, 43-50-бб.], 1933-1937 жылдар аралығында Қазақ КСР Мемлекеттік терминологиялық комиссиясының төрағасы және «Мемтерминком Бюллетенінің» бас редакторы қызметтерін атқарған Қ. Жұбанов 11 [3, 283-285-бб.], академик Ә. Қайдар 11 [4, 9-10-бб.], академик Ә. Айтбаев 6 [5], академик Ш. Құрманбайұлы 2 қағидат ұсынады [6, 256-263-бб.].

Қай тілдің болсын терминологиялық қорының әлеуеті оның сандық және сапалық құрамы негізінде анықталады. Зерттеуші М.И. Макова 70-жылдары жазылған ғылыми мақаласында сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер ағылшын терминологиясының 70 пайызын [7, 32-41-бб.], З.М. Осипенко кандидаттық диссертациясында орыс терминологиясындағы тіркесті терминдердің терминқордың 62-77 пайызын құрайды деп көрсетеді [8, 23-б.]. Бұл тұжырымды В.Н. Прохорованың орыс тіліндегі синтаксистік жолмен жасалған терминдер туралы пікірі де растай түседі [9, 58-б.]. (Сілмемелер мына кітаптан алынды: 6, 578-б.)

Осы орайда академик Ш. Құрманбайұлы: «А.Байтұрсынұлының – «Тіл – құрал», «Әліппе», «Әдебиет танытқыш»; Е.Омарұлының – «Пішіндеме» Х.Досмұхамедұлының –

«Жануарлар», «Адамның тән тірлігі», «Табиғаттану», Ж.Аймауытұлының – «Психология», Ж.Күдериннің – «Өсімдіктану», М.Жұмабайұлының – «Педагогика», М.Дулатұлының – «Есептану» сынды оқулықтары мен оқу құралдарындағы терминдердің орта есеппен 90 пайызы қазақ тілінің төл сөздері немесе солардың негізінде жасалған жаңа атаулар болып келеді. Кірме атаулар 10-15 пайыздан аспайды. Олардың дені тіліміздің дыбыстық ерекшеліктерін ескеріп, үндестік заңын сақтай отырып өзгертіліп алынған», - [6, 288-289-бб.] деген пікір келтіре отырып, кеңестік дәуірде қалыптасқан қазақ терминологиялық қорының 70-80 пайызын кірме терминдер құрайды делініп жүргенін атап көрседі [6, 539-б.].

Зерттеуші Б. Жонкешов «Жас қазақ» газетіне берген сұхбатында мынадай деректер келтіреді: «Қазақ терминологиялық қорында 333 000-ға жуық термин бар екен. Оның 33 479-ы орыс тілі арқылы енген шет тілі терминдерінің санын құрайды. Бұлар орыс тілінде қалай жазылып, айтылса, қазақ тілінде де дәл солай таңбаланып, дыбысталады. Олардың қазақ тілінде баламалары табылып, қолданысқа енгендерінің саны – 6317 бірлік. Ал енді осы жерден ойланайық, қазір жиі айтылып жүрген, «шеттен енген терминдерді жаппай, жөнсіз аударып жүр» деген қағида қаншалықты шындыққа жанасады?! Шеттен енген (орыс тілінен) 33 479 терминнің 2 пайызын ғана игердік емес пе? Бұл көрсеткіш өз заңдылығы, өз тарихы, өз тұтынушысы бар тәуелсіз тілге көптік ете ме?! Жауабын халықтың өзі берер» [10].

Қазақ терминологиялық қорының қалыптасуына әсер еткен факторларды Академик Ә. Қайдардың мына тұжырымымен атауға болады: «Қазақ тілінің байлығын сарқа пайдалана алмадық. Ең басты себеп – замана үрдісі, тіл саясаты мен идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тіліне жасаған үстемдігі мен өктемдігі. Екінші себеп – «еліміздегі ұлт, ұлыс тілдері өздерінің, дамудан кенжелеп қалуына байланысты ғылым тілі болып, орыс тілімен терезесі тең тұра алмайды» деген пікірдің орталықта да, жергілікті мамандар арасында да қалыптасуы. Үшіншіден, терминдік ұғымдардың қайнар көзі орыс тілі болып саналады да, қалған жүздеген тілдердің бәрі тек «қабылдаушы» пассив тілдер болып келді. Төртінші себеп – ғасырлар бойы өз дәстүрімен еркін дамып келген тілдерді ғылыми-техникалық прогреске икемдеумен шұғылданбағандықтан, бірден лап берген терминология тасқынына бұл тілдер төтеп бере алмады. Бесінші себеп – ана тілінің мүмкіншілігін толық ашып, терминология тасқынына қарсы қоярлықтай ұлт кадрлары тоталитарлық үкімет тарапынан кезінде жойылған болатын» [4, 9-10-бб.].

Зерттеудің нәтижелері

Біріншіден, қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті сандық көрсеткіштерді статистикалық талдау арқылы зерделенеді. Осы орайда 2014 жылы шыққан терминологиялық сөздіктер топтамасына жасалған сандық көрсеткішті талдаудың нәтижесінде төмендегідей статистикалық деректерге қол жеткізілді.

1-кесте. 2014 жылғы терминологиялық сөздіктер топтамасының сандық көрсеткіші

№	Атауы	Бір сөз, пайызы	Екі сөз, пайызы	Үш сөз, пайызы	Үш сөзден көп, пайызы	Барлығы, пайызы
1	Физика және астрономия (1-том)					
	қазақша-орысша	2324 (26,43%)	5137 (58,44%)	1145 (13,02%)	186 (2,11%)	8792 (100%)
	орысша-қазақша	2153 (24,51%)	5319 (60,55%)	1131 (12,87%)	182 (2,07%)	8785 (100%)
2	Математика (2-том)					
	қазақша-орысша	1112 (11,05%)	6475 (64,34%)	2087 (20,74%)	390 (3,87%)	10064 (100%)
	орысша-қазақша	1228	6498	1865	386	9977

		(12,31%)	(65,13%)	(18,69%)	(3,87%)	(100%)
3	Информатика және есептеуіш техника (3-том)					
	қазақша-орысша	1188 (11,81%)	6141 (61,04%)	2197 (21,84%)	534 (5,31%)	10060 (100%)
	орысша-қазақша	1236 (12,39%)	6323 (63,37%)	1887 (18,91%)	532 (5,33%)	9978 (100%)
4	Механика және машинатану (4-том)					
	қазақша-орысша	1620 (17,91%)	5790 (64,08%)	1434 (15,85%)	199 (2,20%)	9043 (100%)
	орысша-қазақша	1678 (18,70%)	6177 (68,85%)	921 (10,27%)	196 (2,18%)	8972 (100%)
5	Энергетика (5-том)					
	қазақша-орысша	3872 (34,33%)	3319 (29,43%)	3615 (32,05%)	472 (4,19%)	11278 (100%)
	орысша-қазақша	3398 (30,30%)	3825 (34,10%)	3526 (31,44%)	467 (4,16%)	11216 (100%)
6	Электроника, радиотехника және байланыс (6-том)					
	қазақша-орысша	2541 (26,17%)	2780 (28,46%)	3880 (39,73%)	566 (5,64%)	9767 (100%)
	орысша-қазақша	2120 (21,98%)	3505 (36,34%)	3455 (35,82%)	565 (5,86%)	9645 (100%)
7	Машинажасау (7-том)					
	қазақша-орысша	2879 (34,18%)	4407 (52,31%)	1023 (12,14%)	115 (1,37%)	8424 (100%)
	орысша-қазақша	2936 (35,61%)	4204 (50,99%)	993 (12,04%)	112 (1,36%)	8245 (100%)
8	Көлік және қатынас жолдары (8-том)					
	қазақша-орысша	2731 (27,64%)	5870 (59,42%)	1065 (10,78%)	213 (2,16%)	9879 (100%)
	орысша-қазақша	2913 (29,55%)	5718 (58,02%)	1019 (10,34%)	206 (2,09%)	9856 (100%)
9	Сәулет және құрылыс (9-том)					
	қазақша-орысша	3433 (30,62%)	5824 (51,95%)	1338 (11,94%)	615 (5,49%)	11210 (100%)
	орысша-қазақша	4312 (40,49%)	4648 (43,64%)	1077 (10,11%)	613 (5,76%)	10650 (100%)
10	Статистика, стандарттау және зияткерлік меншік (10-том)					
	қазақша-орысша	1358 (12,58%)	5826 (53,97%)	3367 (31,19%)	243 (2,26%)	10794 (100%)
	орысша-қазақша	1744 (16,51%)	5525 (52,32%)	3050 (28,88%)	241 (2,29%)	10560 (100%)
11	Әскери іс (11-том)					
	қазақша-орысша	3078 (24,02%)	5159 (40,26%)	3749 (29,26%)	827 (6,46%)	12813 (100%)
	орысша-қазақша	2765 (22,51%)	5040 (41,03%)	3658 (29,78%)	820 (6,68%)	12283 (100%)
12	Химия (12-том)					
	қазақша-орысша	1574 (15,32%)	6138 (59,79%)	2001 (19,57%)	558 (5,32)	10271 (100%)
	орысша-қазақша	1773 (18,34%)	5623 (58,19%)	1713 (17,73%)	554 (5,74%)	9663 (100%)
13	Биология (13-том)					
	қазақша-орысша	1902 (15,67%)	6789 (55,92%)	2687 (22,13%)	763 (6,28%)	12141 (100%)
	орысша-қазақша	1895	6987	2153	759	11794

		(16,07%)	(59,24%)	(18,26%)	(6,43%)	(100%)
14	Медицина (14-том)					
	қазақша-орысша	5598 (38,21%)	5851 (39,93%)	2649 (18,08%)	554 (3,78%)	14652 (100%)
	орысша-қазақша	5333 (36,91%)	5933 (40,98%)	2635 (18,24%)	548 (3,87%)	14449 (100%)
15	Ауыл шаруашылығы (15-том)					
	қазақша-орысша	4845 (40,44%)	5354 (44,69%)	1537 (12,83%)	244 (2,04%)	11980 (100%)
	орысша-қазақша	4600 (38,93%)	5437 (46,02%)	1535 (12,99%)	243 (2,69%)	11815 (100%)
16	Су шаруашылығы (16-том)					
	қазақша-орысша	1829 (16,22%)	6431 (57,05%)	2269 (20,13%)	744 (6,60%)	11273 (100%)
	орысша-қазақша	1963 (17,80%)	6146 (55,72%)	2177 (19,74%)	744 (6,74%)	11030 (100%)
17	Экология (17-том)					
	қазақша-орысша	3603 (30,30%)	6739 (56,67%)	1203 (10,12%)	347 (2,91%)	11892 (100%)
	орысша-қазақша	3560 (29,98%)	6768 (57,00%)	1205 (10,15%)	340 (2,87%)	11873 (100%)
18	Кен ісі және металлургия (18-том)					
	қазақша-орысша	2626 (23,96%)	5639 (51,44%)	2108 (19,23%)	589 (5,37%)	10962 (100%)
	орысша-қазақша	2477 (22,73%)	5735 (52,63%)	2099 (19,26%)	585 (5,38%)	10896 (100%)
19	Геология, геодезия және география (19-том)					
	қазақша-орысша	1658 (13,86%)	7670 (64,11%)	1949 (16,29%)	687 (5,74%)	11964 (100%)
	орысша-қазақша	1580 (13,30%)	7730 (65,06%)	1886 (15,87%)	686 (5,77%)	11882 (100%)
20	Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі (20-том)					
	қазақша-орысша	4117 (36,41%)	5523 (48,85%)	1075 (9,51%)	591 (5,23%)	11306 (100%)
	орысша-қазақша	3605 (32,76%)	5617 (51,05%)	1193 (10,84%)	589 (5,35%)	11004 (100%)
21	Тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет (21-том)					
	қазақша-орысша	5972 (41,23%)	6180 (42,66%)	1365 (9,42%)	968 (6,69%)	14485 (100%)
	орысша-қазақша	5978 (42,37%)	5840 (41,42%)	1332 (9,45%)	960 (6,76%)	14110 (100%)
22	Философия және саясаттану (22-том)					
	қазақша-орысша	7098 (62,11%)	3462 (30,29%)	712 (6,23%)	156 (1,37%)	11428 (100%)
	орысша-қазақша	6836 (62,02%)	3318 (30,10%)	717 (6,51%)	151 (1,37%)	11022 (100%)
23	Тарих (23-том)					
	қазақша-орысша	6619 (58,33%)	3945 (34,77%)	677 (5,97%)	106 (0,93%)	11347 (100%)
	орысша-қазақша	6903 (61,47%)	3583 (31,91%)	636 (5,66%)	108 (0,96%)	11230 (100%)
24	Педагогика және психология (24-том)					
	қазақша-орысша	2379 (20,18%)	6787 (57,58%)	2190 (18,58%)	432 (3,66%)	11788 (100%)
	орысша-қазақша	2475	7004	1816	425	11720

		(21,12%)	(59,76%)	(15,49%)	(3,63%)	(100%)
25	Мәдениет және өнер (25-том)					
	қазақша-орысша	2190 (19,18%)	6028 (52,80%)	2380 (20,85%)	818 (7,17%)	11416 (100%)
	орысша-қазақша	1980 (17,83%)	5935 (53,45%)	2380 (21,44%)	808 (7,28%)	11103 (100%)
26	Әдебиет және лингвистика (26-том)					
	қазақша-орысша	3104 (22,55%)	7210 (52,37%)	2850 (20,70%)	604 (4,38%)	13768 (100%)
	орысша-қазақша	3361 (24,59%)	7574 (55,41%)	2129 (15,58%)	604 (4,42%)	13668 (100%)
27	Экономика және қаржы (27-том)					
	қазақша-орысша	4065 (35,17%)	3947 (34,15%)	2938 (25,42%)	609 (5,26%)	11559 (100%)
	орысша-қазақша	4048 (35,21%)	3975 (34,57%)	2871 (24,97%)	604 (5,25%)	11498 (100%)
28	Іс жүргізу және мұрағат ісі (28-том)					
	қазақша-орысша	4793 (39,27%)	4626 (37,90%)	1851 (15,17%)	935 (7,66%)	12205 (100%)
	орысша-қазақша	4735 (38,75%)	4685 (38,34%)	1875 (15,34%)	925 (7,57%)	12220 (100%)
29	Заңтану (29-том)					
	қазақша-орысша	3578 (32,81%)	3011 (27,61%)	3966 (36,37%)	351 (3,21%)	10906 (100%)
	орысша-қазақша	3292 (30,21%)	3345 (30,70%)	3913 (35,91%)	347 (3,18%)	10897 (100%)
30	Дене тәрбиесі және спорт (30-том)					
	қазақша-орысша	1642 (13,90%)	6891 (58,33%)	2417 (20,46%)	864 (7,31%)	11814 (100%)
	орысша-қазақша	1874 (16,02%)	6649 (56,83%)	2319 (19,82%)	858 (7,33%)	11700 (100%)
БАРЛЫҒЫ						
қазақша-орысша	95258 (28,08%)	164949 (48,63%)	63724 (18,79%)	15280 (4,50%)	339211 (100%)	
орысша-қазақша	94751 (28,39%)	164666 (49,34%)	59166 (17,73%)	15158 (4,54%)	333741 (100%)	

Екіншіден, қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуетін оның сапалық көрсеткіші тұрғысынан анықтау сөздіктер топтамасының қазақша-орысша бөлігіндегі қазақ тіліндегі бағанға енгізілген терминдерге мынадай зерттеу жүргізілді:

- қазақ сөздерінің санын анықтау;
- орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген терминдер санын анықтау;
- орыс тілінен енген терминдер санын анықтау;
- гибрид терминдер санын анықтау;

2-кесте. 2014 жылғы терминологиялық сөздіктер топтамасының сапалық көрсеткіші

№	Сөздіктің атауы	қазақ тіліндегі терминдер, пайыз	шет тілдеріндегі терминдер, пайыз	орыс тіліндегі терминдер, пайыз	гибрид терминдер, пайыз	барлығы, пайыз
1	Физика және астрономия	6532 (38,30%)	7853 (46,05%)	78 (0,45%)	2592 (15,20%)	17055 (100%)
2	Математика	14574	9082	7	118	23781

		(61,28%)	(38,19%)	(0,03%)	(0,50%)	(100%)
3	Информатика және есептеуіш техника	8380 (40,65%)	11776 (57,11%)	56 (0,27%)	407 (1,97%)	20619 (100%)
4	Механика және машинатану	9527 (50,05%)	9150 (48,07%)	118 (0,61%)	240 (1,27%)	19035 (100%)
5	Энергетика	8809 (42,55%)	11284 (54,51%)	239 (1,15%)	370 (1,79%)	20702 (100%)
6	Электроника, радиотехника және байланыс	11815 (47,19%)	10718 (42,81%)	80 (0,33%)	2421 (9,67%)	25034 (100%)
7	Машинажасау	7251 (47,57%)	7685 (50,47%)	82 (0,54%)	225 (1,42%)	15243 (100%)
8	Көлік және қатынас жолдары	10013 (53,22%)	8492 (45,14%)	52 (0,28%)	256 (1,36%)	18813 (100%)
9	Сәулет және құрылыс	13476 (62,43%)	6691 (31,00%)	128 (0,59%)	1290 (5,98%)	21585 (100%)
10	Статистика, стандарттау және зияткерлік меншік	11468 (47,57%)	12195 (50,58%)	91 (0,38%)	352 (1,47%)	24106 (100%)
11	Әскери іс	15595 (55,22%)	11944 (42,29%)	296 (1,05%)	405 (1,44%)	28240 (100%)
12	Химия	10245 (44,96%)	11832 (51,92%)	62 (0,27%)	650 (2,85%)	22789 (100%)
13	Биология	18612 (69,97%)	7766 (29,20%)	7 (0,03%)	213 (0,80%)	26598 (100%)
14	Медицина	10206 (40,66%)	14767 (58,83%)	6 (0,02%)	121 (0,49%)	25100 (100%)
15	Ауыл шаруашылығы	15904 (78,26%)	4165 (20,50%)	34 (0,17%)	218 (1,07%)	20321 (100%)
16	Су шаруашылығы	16061 (69,75%)	6729 (29,21%)	8 (0,03%)	228 (0,99%)	23026 (100%)
17	Экология	14594 (70,80%)	5780 (28,04%)	5 (0,02%)	234 (1,14%)	20613 (100%)
18	Кен ісі және металлургия	11028 (55,45%)	7922 (39,83%)	68 (0,34%)	870 (4,38%)	19888 (100%)
19	Геология, геодезия және география	13262 (51,74%)	8904 (34,74%)	6 (0,02%)	3462 (13,50%)	25634 (100%)
20	Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі	13164 (69,80%)	5424 (28,76%)	126 (0,67%)	146 (0,77%)	18860 (100%)
21	Тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет	22138 (82,59%)	4330 (16,15%)	121 (0,45%)	215 (0,81%)	26804 (100%)
22	Философия және саясаттану	12352 (62,48%)	7267 (36,76%)	29 (0,15%)	120 (0,61%)	19768 (100%)
23	Тарих	8158 (46,30%)	9374 (53,20%)	41 (0,23%)	47 (0,27%)	17620 (100%)
24	Педагогика және психология	15741 (65,52%)	8070 (33,60%)	1 (0,004%)	209 (0,87%)	24021 (100%)
25	Мәдениет және өнер	17961 (72,53%)	6080 (24,55%)	17 (0,07%)	706 (2,85%)	24764 (100%)
26	Әдебиет және лингвистика	14542 (50,96%)	13938 (48,84%)	38 (0,13%)	18 (0,07%)	28536 (100%)
27	Экономика және қаржы	13909 (60,36%)	8876 (38,45%)	131 (0,56%)	164 (0,63%)	23080 (100%)
28	Іс жүргізу және мұрағат ісі	11673 (50,08%)	11362 (48,75%)	86 (0,40%)	185 (0,77%)	23306 (100%)
29	Заңтану	18759 (63,24%)	10648 (35,90%)	106 (0,36%)	146 (0,50%)	29659 (100%)

30	Дене тәрбиесі және спорт	14176 (54,24%)	11770 (45,04%)	19 (0,07%)	170 (0,65%)	26135 (100%)
Барлығы		389635 (57,24%)	263594 (39,98%)	2138 (0,31%)	16798 (2,47%)	680745 (100%)

Терминдердің сапалық көрсеткішін анықтауда мынадай ұстанымдар басшылыққа алынды:

1. Бір терминнің бірнеше рет қайталануы ескерілмей, әрбір сөздіктегі барлық терминдер толық қамтылды.

2. Терминдер тізіліміндегі кейбір онимдер (адам аты-жөндері және т.б. ономастикалық атаулар) орыс тіліндегі жазылуы бойынша алынғандықтан, олар орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген терминдер қатарында саналды. Мысалы, Авраам, Ампер, Ахл-е Хакк, Беккерель, Библия, Больцман, Брэзз-Вульф, Ван де Грааф, Вильсон, Гейгер, Гельмгольц, Джоуль, Дьячков, Дюпюи, Земман, Ибн әл Араби, Иергенсен, Йейтс, Кьелдаль, Корея, Лагранж-Гельмгольц, Михаэлис, Монте-Карло-Марков, Пааше, Сокольский, Стерджесс, Стьюдент, Тай-Лю, Уфимцев, Фурье, Хейдзунку, Хотеллинг, Черенков-Вавилов, Цефей, Шварц, Шукарев, Юнг, Юпитер, Юстиниан, Ян-Теллер және т.б.

3. Қазақ онимдері және қазақ тіліне шет тілдерінен (араб-парсы, орыс) қазақ тілінің заңдылықтарына бейімделген ономастикалық атаулар (адам аты-жөндері және т.б.) қазақ тіліндегі төл терминдер қатарында саналды. Мысалы, Іле, Жер, Ай, Күн, Шолпан, Арал, Ыбырайым, Әлім, Ақбұлақ, «Асатаяқ» (би), Есекқырған, Ақ Орда, Ақ Үй, Алашорда, Алла, Мағриб, Астана, Ататүрік, Құран, Мәді (Махди), Мекке (Мекка), Еуропа (Европа) және т.б.

4. Орыс тіліндегі қысқарған нұсқасы өзгеріссіз алынған терминдер шартты түрде орыс тілі арқылы шет тілінен енген терминдер қатарына жатқызылды. Мысалы, ЮНЕСКО, СИФ, ФОБ, ИСО, ЭКШ, ЮНИСЕФ, ДНҚ, ОСДП, НАТО, ГУЛАГ, ЭЭАМ, ВИЧ, УЕФА, ЭКСПО-2017 және т.б.

5. Қазақ тіліне аударылып алынған қысқарған сөздер қазақ тілінің төл терминдері қатарына жатқызылды. Мысалы, БҰҰ, ЖІӨ, ЭЕМ, КСРО, ҚСТ, ӨҚ, ЖМҚ, ДНҚ, ПАН-165, АТӨ, АТПФ, БҒМ, БРҰҚОА (БРИКС), ДДҰ, ЖСДП, АХАТ (ЗАГС), КОКП (КПСС), АИТВ және т.б.

6. Орыс тіліндегі қысқарған нұсқасы сол күйінде алынған терминдер орыс тілінен енген терминдер қатарына жатқызылды. Мысалы, ликбез – ликбез және т.б.

7. Шет тілінен орыс тілі арқылы енген терминге қазақ тілінің жұрнақтары, жалғаулары жалғанған жағдайда, ол терминдер шет тілдерінен орыс тілі арқылы енген терминдер қатарына жатқызылды. Мысалы, инварианттық, квазистатикалық және т.б.

8. Орыс тіліндегі терминге қазақ тілінің жұрнақтары, жалғаулары жалғанған жағдайда, ол термин орыс тілінен енген терминдер қатарына жатқызылды. Мысалы: зарядтар, зарядтардың, зарядталған және т.б.

9. Гибрид терминдерге құрамы төмендегідей терминдер жатқызылды:

а) шет тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: газрядтық, нөл-заряд, разрядты-модулді, фактор-пространство, автопойыз, фабрика-зауыт, креп-сәтен, жирочек, жиршот, контршот, меморандум-шот және т.б.;

ә) шет тілінің сөзі мен қазақ тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: автобелсендіру, электрқозғалтқыш, альфа-бөлшек, амплитудалық-жиілікті, атомдық-күштік, атомтәрізді, газсіңіргіш, радиобөгеуіл, детектор-қармағыш, наноспап, ультракүлгін, псевдосызықты, саналымды-аддитивтік, фактор-өлшем, әріпті-цифрлық, кулисалы-сырғақты, автомобиль-тонна-күн және т.б.;

б) қазақ тілінің сөзі мен шет тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: ұзақпериодты, асқынғалактика, ауа-реактивті, бейстанционарлық, біркомпоненттік, сұйықфазалық (жидкофазный), төрттактілі, шартты-периодты, ішалгебра (подалгебра), коммутаторлы-үлестіру, жиіліктік-импульстік, кернеу-деформация, талшықты-оптикалық, бейстационар, бейполяры және т.б.;

в) қазақ тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: бірзарядтық, бірөстік, айнымалы-тоқтық және т.б.;

г) орыс тілінің сөзі мен шет тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: шот-фактура және т.б.;

ғ) орыс тілінің сөзі мен қазақ тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: төлкелі-дөңгелекті, минаіздегіш, атаславян, славянтану және т.б.;

д) орыс тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі термин: тепловоз, тепловизор және т.б.

10. Сандармен, символдық таңбалармен бірге келетін терминдер шығу тегіне қарай төмендегіше алынды: а) шет тілдерінен орыс тілі арқылы енген терминдер, мысалы, 2-аминэтанол, g-фактор, v-ацетилнейрамин, ε-аминкапрон, κ-мезон, π-акцепторлық, «б» класс, Б трилоны, π-теорема, d-орбиталь, E2- бимолекула, «А» корпусы, А-6 гранулиті және т.б.; ә) төл терминдер, мысалы, 1-дәрежелі, III айғақтағышы, Е-қармау, g-жұптылық, κ-күй, κ-сызық, t-өлшемшарт, σ-байланыс, π-байланыстырушы, s-байланыс, π-құраушы, t 2g- деңгей, v-тәрізді, С қабаты, ц-мен сөйлеу, э-тіл және т.б.; б) аралас терминдер, мысалы, α-аминқышқыл және т.б.

11. Сөздіктегі сандар, латын графикасымен жазылған сөздер (қысқарған сөздер, элементтер және т.б.) шартты түрде терминдер құрамына жатқызылмады, мысалы, 1952, 1905-1907, 1-ші, XLS, XLSX, 360°, unicode, fat, Ft, Ni, An, CNN және т.б.

12. Араб-парсы тілдерінен енген (қазақ тілінің заңдылығына бейімделген және бейімделмеген) терминдер шет тілдері терминдері қатарына жатқызылды, мысалы, мағлұмат, халифат, әл-муалла, әл-халифа, әпсана, ғибадатхана, ғазуат, ғақлия, ғизатты, мүкәммал, мүрит (мюрид), тәмсіл, хиджаб, әзиз, заджал, бәйіт, үлем (улама) және т.б.

13. Түркі тілдерінен енген (қазақ тілінің заңдылығына бейімделмеген) терминдер шет тілдері терминдері қатарына жатқызылды, мысалы, дағыра, дутар, янычар, яранга, ягдташ және т.б.

Қорытынды

Қазақ тілі терминологиялық қорының негізін құрайтын 2014 жылы шыққан терминологиялық сөздіктер топтамасына статистикалық талдау жасай келе, салалық сөздіктердің қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқасында қамтылған терминдердің сандық көрсеткіші дәлме-дәл сәйкес келмейтіндігі анықталды (1-кесте):

- сөздік топтамасының қазақша-орысша нұсқасында: а) барлығы – 339211 (100%); ә) бір сөзден тұратын терминдер – 95258 (28,08%); екі сөзден құралған тіркесті терминдер – 164949 (48,63%); үш сөзден құралған тіркесті терминдер – 63724 (18,79%), үш сөзден көп тіркесті терминдер – 15280 (4,50%);

- сөздік топтамасының орысша-қазақша нұсқасында: а) барлығы – 339211 (100%); ә) бір сөзден тұратын терминдер – 94751 (28,39%); екі сөзден құралған тіркесті терминдер – 164666 (49,34%); үш сөзден құралған тіркесті терминдер – 59166 (17,73%), үш сөзден көп тіркесті терминдер – 15158 (4,54%).

Салалық сөздіктердің қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқасында қамтылған терминдердің сандық көрсеткіші дәлме-дәл сәйкес келмеуіне төмендегідей жағдайлар әсер етіп отыр деп ойлаймыз:

- орыс тіліндегі бір терминнің қазақ тілінде екі немесе одан да көп нұсқада қолданылуы;
- орыс тіліндегі бір терминнің қазақ тіліндегі нұсқасымен жарыспалы қолданылуы;
- қазақ тіліндегі бір терминнің орыс тілінде екі немесе одан да көп нұсқада қолданылуы;
- орыс тіліндегі бір түбірлі терминдердің қазақ тілінде әртүрлі нұсқада қолданылуы;
- кейбір терминдердің екіден көп баламасы алынып, олардың әліпби ретімен әр әріптің

катарында берілуі.

Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуетін оның сапалық көрсеткіші тұрғысынан анықтау үшін 2014 жылы шыққан 30 томдық сөздік топтамасының қазақша-орысша бөлігіндегі қазақ тіліндегі бағандағы терминдерге жүргізілген зерттеуден төмендегідей нәтиже алынды (2-кесте):

- барлық термин саны, пайызы – 680745 (100%);
- қазақ тіліндегі терминдер саны, пайызы – 389635 (57,24%);
- шет тілдерінен орыс тілі арқылы енген терминдер саны, пайызы – 263594 (39,98%);
- орыс тілінен енген терминдер саны, пайызы – 2138 (0,31%);
- гибрид терминдер саны, пайызы – 16798 (2,47%).

Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінің терминологиялық қорын құрайтын терминдер төмендегіше топтастырылды:

1. Орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: пункт, смета, ревизия, рота, абсорбент, базис, вектор, галактика, динамика, ибикон, игнитрон, импеданс, паспорт, инкассо, формат, материал, лингвистика, фотография, комиссия, лизинг, магистр, меморандум, павильон, резиденция, салют және т.б.

2. Орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: сома, нөмір, жәрмеңке, газет, кәмпеске, станса, картоп, кірәсін, нөл, динозауыр, әдіріс, кәбіл, мәрмәр, кәстөм, мәнет, мәнер, үндіс (индеец), тоға (тога) және т.б.

3. Кейбір еуропа тілдерінен орыс тілі арқылы еніп, орыс және қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: машина – мәшине, кабинет – кәбинет, шахта – шахты, чек - шек, режим – режім, ось - ось, рөл – руль және т.б.

4. Орыс тіліне түркі тілдерінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: түрме, тауар, мәрмәр, стақан, өзбой (узбой – түркі тілдерінен енген «су + бойы») (су шаруашылығы) және т.б.

5. Орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: почта, ведомость, староста, село, разряд, рубль, балалайка, горлица, масленица, метелица, часовня, округ, мина, сыр, поднос, щи, борщевик, борщ, печенье, каравай, окрошка, гусарик, датчик, опацень, тельняжка, чепец, возгонка, маяк, ток, маятник, ось, снаряд, брак, заряд, питомник, сланец, губка, масса, разряд, взвод, полк, пилот, городня, гридница, забой, застава, кресло, люлька, маховик, собор, ядро, согласованность, колхоз, блюдо, земство, паром, ставка, байдарка, застава, округ, рокировка, барщина, повесть, историзм, станок, каток, шар, дольник, боян, заем, отставка, челнок, Баянауылы приказы (Баянаульский приказ) және т.б.

6. Орыс тілінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: облыс, орыс, пошта, жәшік, сот, шот, шен, зауыт, сажын, сөмке, пеш, кәрзіңке, болыс, бөшке, тәпішке, бәтеңке, шөтке, өс (ось), керуует, үстел, төлке, тоқ, учаске, резіңке, пойыз, бөрене, доға, қамыт, поселке, шіркеу және т.б.

7. Орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай және қазақ тіліндегі баламасы (баламалары) қолданылған терминдер: группа – группа, топ; принцип – принцип, қағидат; центр – центр, орталық; команда – команда, пәрмен; классификатор – классификатор, сыныптауыш, жіктеуіш; программа – программа, бағдарлама; якорь – якорь, зәкір және т.б.

8. Орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай және қазақ тіліндегі баламалары қолданылған терминдер: датчик – датчик, бергіш, сезбек.

Әдебиеттер тізімі

1. «Қазақша пән сөздер» тақырыпты Елдестің баяндамасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Орынбор, 1925. – 3-9-беттер.

2. Байтұрсынұлы А. Түрікшілер құрылтайы // Жаңа мектеп, - 1926. - № 7-8. – 43-50-беттер.
3. Жубанов Х. Принципы терминологии казахского литературного языка применяемые Государственной терминологической комиссией // Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. – Алматы, 1966. – С. 283-285.
4. Қайдаров Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас / Ә.Т.Қайдаров. – Алматы, 1993. – 9-10-беттер.
5. Айтбайұлы Ә. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері / Ә.Айтбайұлы. – Алматы: Абзал-ай, 2013. – 400 бет.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография / Ш. Құрманбайұлы. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 +16 жапсырма бет.
7. Макова М.И. О структурных особенностях специальных словосочетаний в английском языке // Вопросы терминологии в лингвистической статистики. – Воронеж. – 1972. – С. 32-41.
8. Осипенко З.М. Словосочетания и композиты в русской научно-технической терминологии 19-20 вв.: автореферат дис. кандидата филологических наук: – Киев, 1974. – 23 с.
9. Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование) / В.Н. Прохорова. – Москва, 1996. – 58 с.
10. Жонкешов Б. Латын әліпбиіне көшу – уақыт талабы. JAS QAZAQ газеті, №41 (717). – 2018 ж. 26 қазан. –5-бет.

S. Kulmanov

*A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
(k.k.sarsen@mail.ru)*

The potential of the terminological fund of the Kazakh language (analysis of quantitative and qualitative indicators)

Abstract. The article determines that the quantitative indicators of the terms contained in Kazakh-Russian and Russian-Kazakh versions of the 30-volume series of terminological dictionaries of 2014, which form the basis of the terminological fund of Kazakh language, do not coincide. The article reflects factors influencing.

There were determined composition and number of terms in the columns of the Kazakh language in the Kazakh-Russian part of the series of dictionaries to analyze potential of the terminological fund of Kazakh language in terms of its qualitative indicators. There were analyzed a) native Kazakh words; b) foreign terms entered through the Russian language; c) terms entered from the Russian language; e) hybrid terms.

Terms that make up the terminological fund of Kazakh language are grouped as follows: terms included in Russian language from European languages and used in accordance with the rules of Russian language; terms included in Russian language from European languages and used in accordance with the rules of Kazakh language; terms entered from some European languages through Russian language and used in accordance with the rules of Russian and Kazakh languages; terms included in Russian language from Turkic languages and used in accordance with the rules of Kazakh language; terms included from Russian language and used in accordance with the rules of Russian language; terms included from Russian language and used in accordance with the rules of Kazakh language; terms included in Russian language from European languages, used in accordance with the rules of the Russian language and the equivalent (equivalents) in Kazakh language; terms included from Russian language and used in accordance with the rules and equivalents in Kazakh language.

Keywords: term, terminology, quantitative and qualitative indicator, regularity, linguistic and extralinguistic factors

С. Кулманов

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан (k.k.sarsen@mail.ru)

Потенциал терминологического фонда казахского языка (анализ количественных и качественных показателей)

Аннотация. В статье определено, что количественные показатели терминов, содержащихся в казахско-русском и русско-казахском версиях 30-томной серии терминологических словарей 2014 года, составляющих основу терминологического фонда казахского языка, не совпадают, а также отражены влияющие на него факторы.

Для определения потенциала терминологического фонда казахского языка с точки зрения его качественных показателей определены состав и количество терминов в графах казахского языка в казахско-русской части серии словарей, а именно: а) исконно казахские слова; б) иностранные термины, вошедшие через русский язык; в) термины, вошедшие с русского языка; д) гибридные термины.

Термины, составляющие терминологический фонд казахского языка, сгруппированы следующим образом: термины, вошедшие в русский язык из европейских языков и употребляемые в соответствии с закономерностями русского языка; термины, вошедшие в русский язык из европейских языков и употребляемые в соответствии с закономерностями казахского языка; термины, вошедшие из некоторых европейских языков через русский язык и употребляемые в соответствии с закономерностями русского и казахского языков; термины, вошедшие в русский язык из тюркских языков и употребляемые в соответствии с закономерностями казахского языка; термины, вошедшие из русского языка и употребляемые в соответствии с закономерностями русского языка; термины, вошедшие из русского языка и употребляемые в соответствии с закономерностями казахского языка; термины, вошедшие в русский язык из европейских языков, употребляемые в соответствии с закономерностями русского языка и эквивалент (эквиваленты) в казахском языке; термины, вошедшие из русского языка, употребляемые в соответствии с закономерностями русского языка и эквиваленты в казахском языке.

Ключевые слова: термин, терминология, количественные и качественные показатели, гибрид, закономерность, лингвистические и экстралингвистические факторы.

References

1. «Qazaqsha pan sozder» taqyrypty Eldesting baiandamasy [Report of Yeldes on the topic «Kazakh terms»] Qazaq bilimpazdarynyng tungysh siezi [The first meeting of Kazakh scientists]. – Orenburg, 1925. – P. 3-9 [in Kazakh].
2. Baitursynuly A. Turikshiler quryltaiy [Qurultay of Turks], Jana mektep [New School], 1926. №. 7-8, 43-50 [in Kazakh].
3. Zhubanov Kh. Printsipy terminologii kazahskogo literaturnogo iazyka [Principles of terminology of the Kazakh literary language used by the State Terminological Commission], Zhubanov Kh. Issledovania po kazahskomu iazyku [Research on the Kazakh language], Almaty, 1966. 283-285 [in Russian].
4. Qaidarov A.T. Qazaq terminologiyasyna janasha kozqaras [A new approach to Kazakh terminology] (Almaty, 1993. 9-10 p.) [in Kazakh].
5. Aitbaiuly O. Qazaq til bilimining terminologiasy maseleleri [Questions of terminology of Kazakh linguistics] (Abzal-ai, Almaty, 2013. 400 p.) [in Kazakh].

6. Qurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografia [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography] (Sardar, Almaty, 2014. 928 + 16 invoice p.) [in Kazakh]

7. Makova M.I. O strukturnyh osobennostiah spetsialnyh slovosochetanii v angliskom iazyke [On the structural features of special phrases in English], Voprosy terminologii v lingvisticheskoi statistike [Questions of terminology in linguistic statistics], Voronezh, 1972. 32-41. [in Russian]

8. Osipenko Z.M. Slovosochetania i kompozity v russkoi nauchno-tehnicheskoi terminologii 19-20 vv.: avtoreferat dis.... kandidata filologicheskikh nauk [Phrases and composites in Russian scientific and technical terminology of the 19th and 20th centuries: abstract of Candidate of Philological Sciences thesis]. Kiev, 1974. P. 23.

9. Prohorova V.N. Russkaia terminologia (leksiko-semanticheskoe obrazovanie) [Russian terminology (lexical and semantic education)] (Moscow, 1996. 58 p. [in Russian]

10. Zhonkeshov B. Latyn alipbiine koshu – uaqyt talaby [Transition to the Latin alphabet - the requirement of the time], Jas qazaq [Young Kazakh], 26 August, 2018. № 41(717) [in Kazakh]. P. 5.

Автор туралы мәлімет

Құлманов Сәрсенбай Қуантайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Терминология орталығының басшысы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Kulmanov Sarsenbay Kuantaevich – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.